

MILOŠ DOKULIL

ŽÍT, A NEMÍT PROČ? (Aneb: Laterna obscura etiky)

„Vždy budou duchové..., kteří budou usilovat, aby... vytvořili jednotný obraz vesmírného dění, jenž by stejně odpovídal věčnému prahnutí lidského ducha po harmonii a kráse i žízni srdce po spravedlnosti“, jak kdysi napsal O. Březina ([5], 246).¹ A rovněž existují tací „koumáci“, kteří si učinili „z přežití silných tvůrčí princip společnosti“, jak to nedávno formuloval známý finančník a sponzor G. Soros ([22]). Jinak řečeno, jako kdybychom měli na jedné straně snílky plné ideálů (iluzí?) a na straně druhé „realisty“ (počtáře?) bez skrupulí. A mezi nimi pak by byla — a je — propast. Tu společnost, v níž se rozškebala ona zlověstná hodnotová průrva, nazval v podtitulu své knihy J. W. Cotchett „kasinovou společností“ a přiřadil k ní „hrabivost“, přičemž v dalším podtitulu považoval za nezbytné ještě dodat, že z našich povolání, z obchodních aktivit a z vládnutí se vytratila (doslova „erodovala“) etika [8]. V ČR po výchozích červánkách tzv. „sametové revoluce“ s navenek profilovanou — jakoby jednotnou — vůlí „Občanského fóra“ stačilo jen málo času k tomu, aby táž společnost zneklidněla nad bankovními aférami, růstem brutality a zločinnosti, drogománií a „gamblerstvím“ (i výraz jsme museli importovat!), ale též nad poklesky vůči nobilese politika (nazvat jen „špičkou ledovce“ ony některé neoprávněně vykazované akademické tituly poslanců?). Začíná se zlověstně blýskat v sociální sféře, pokud jde o odměňování některých kategorií povolání, nedefinované „standarty“ lékařské péče, meze práv na byt (a finanční dostupnosti energií). Na druhé straně se zdá, že postavení a funkce žen v české společnosti (srvn. s žurnalistickou potřebou tímto tématem naléhavě oslovit v [31]), role rodiny a její stabilizace, laická výchova k morálce patří mezi zatím přehlížené otázky. Značná bezstarostnost zatím panuje v existenčních otázkách, což má vliv na celkové

¹ Čtenář nechť není šokován odkazy na literaturu, která nebývá běžně předmětem zájmu profesionálních etiků. Autor takto chtěl poukázat na účelnost oborových přesahů (i když tak činí nejednou spíše „amatérsky“ a s ohledem na poskytnutý rozsah víceméně jen „rapsodicky“). Snad bude i za těchto okolností jeho — hned titulkem příspěvku exponovaný — záměr přesto (nebo že by právě proto?) pochopen.

„klíma“ naší společnosti (otupení pocitu zodpovědnosti, a to nejen za úroveň vlastní práce). V TV programech pro kratochvíli denně teče krev a diváci se vzrušují díváním na to, jak soutěž (často s přispěním osudí) může najednou někomu vynést ne zrovna běžné sumy peněz. Otázka „smyslu života“ ztratila pro mnoho lidí smysl. Je jenom hořkým bonmotem, řekne-li se, že zbavit se přítěže charakteru znamená vzlétnout do nebes prosperity za jakéhokoliv režimu? A naopak: že morální skrupule („přežitky“) jsou dobré jen pro smolaře (a „nešikovné“ chudáky)?

Etika jako teorie společensky reflektované morálky nemůže mít na různých ustláno. Život jedince po „postmoderních“ injekcích nedávného času také stěží nachází spolehlivou — intersubjektivně nezpochybňovanou — oporu pro svou niternou mravnost. Deklamace o těch či oněch „-ismech“ mají půvab nechtěné sterility. Není div, že je patrné napětí (ne-li nervozita) mezi vnímavými jedinci nad otázkami vztahujícími se k životním hodnotám. (O odpovědích přitom ani nemluvě!)

Chtěl bych tu v několika potenciálních rezonančních rovinách upozornit na to, že jak se zdá (a bez ohledu na povahu současné doby) problémů ve vyčtené oblasti bude přibývat. Tato obava nepramení z pesimismu nebo ze skepse. Mám za to, že nám lidem není v tomto ohledu pomoci... Mám přitom za to, že důvody pro takový názor jsou principiální.

Etika (jako teorie morálky a mravnosti), morálka (jako společensky preferovaný soubor pravidel chování při mezilidské a kolektivní „hře“ rolí) a mravnost (jako individuální reflex morálky) jsou specifickým typem informace. Jde o informační soubory, u nichž u každého se uplatňuje jistá idealizace, korigovaná vždy jinak kalibrovanou racionalitou. Tyto vzájemně propojené celky jsou přitom v dynamické interferenci. Každá z těchto tří uvažovaných oblastí odlišně artikuluje jinak společně vnímanou víru v „řád“. (V naší literatuře tohle pregnantně artikuloval např. už [6], 80.)

Etika a morálka se zároveň prezentují spíše jako univerzální matrice pro rozhodovací proces jedince vymezující hodnotící parametry jakoby zvnějšku, zatímco mravnost dramatictější artikuluje ty parametry, které jako kdyby měly svá čidla kdesi v člověku uvnitř (to, co se mnohdy nazývá „svědomím“). Pokud jde o etiku jako teorii této specifické „praktické filosofie“, tak ona v pokusu o intersubjektivní oslovení potenciálních adresátů musí místo ozvláštňujících faktorů zdůrazňovat ty, které by navodily přesvědčivou představu o univerzalitě vybraných hodnot a o možnosti jejich objektivace. V rámci „žitého světa“ (Husserlův „Lebenswelt“) se morálka promítá jako svérázný průnik deskripce s preskripcí, tj. toho, co je, s tím, co má být. Zároveň se takto střetává zděděná tradice s generačně vnímanými protesty. Do jistého napětí se přitom dostává realizované jednání s kýženým také prostřednictvím výpovědí (soudů), jež se stávají jeho komentářem. Přitom se zdá, že se případnými odkazy na „finalitu“ zužují lidské perspektivy na nealternativní „jedinou cestu“ (viz mj. též [26], X. kap.). Ale spoň směrem vpřed by tomu tak bylo. A lze se obávat, že taková „logika“ je

cestou k totalitně organizované společnosti. Pokud by šlo o jednotlivce, ten by pak mohl získat jistou úlevu jen vhodným výběrem toho, več sám věří, a únikem do pragmatismu ne nepodobného tomu, jaký vytkl pro víru náboženskou Voltaire (když vírou svého krejčího mohl jistit, že jím nebude ošizen). Opora o psychologické argumenty, jakou navrhuje Nozick ([18], 2. kap.), ponechává morální problematiku v relativistickém podhoubí.

V etické a/nebo morální (dále „E/M“) oblasti je problémem už sám status oboru, který je metodou a jazykem „měkký“. Přitom pokud si uvědomujeme, že tu má jít o strukturu stavěnou z desiderat, pak stojíme před dalšími závažnými problémy. Sporná je opora o logiku, když „co má být“ se automaticky vymyká ze světa toho, co „nějak je“; takže z principu nemá samo hodnotově vymezené „přání“ svou pravdivostní hodnotu (takže není výrokem). Vzpomeňme také při této příležitosti třeba jen na Mooreovy rozpaky nad kategorií „dobrá“! Moore tvrdil, že nic není sebou samým (niterně, „intrinsically“) „dobré“ (viz např. [17], závěr 2. kap.; nechť není přehlédnuto, co píše o „Dobru jako racionalitě“ Rawls, [19], VII. kap.). Kdo by se odvážil spolehlivě tvrdit, že je třeba přírodní exteriér člověka „dobrý“? Kdo by si troufal připsat atribut „dobrá“ samotné přírodě? Je „dobrý“ náš Vesmír jen proto, že vnímáme jako udivené účastníky jeho dramatu také sebe? Nemáme opravdu nikdy pokušení překlenout své problémy s univerzalizací E/M problematiky odkazem na „kosmickou dimenzi“ (někdy zastupovanou „Absolutnem“ nebo „Bohem“)?

Přitom nejednou za úhelny koncept E/M oboru považujeme spíše „ctnost“ (stará řecká, obsahově se měnící „areté“), anebo „spravedlnost“ (nedávno mobilizujícím způsobem Rawls, [19]), apod. Souvislost E/M problematiky s politikou, v Aristotelově „Etice Nikomachově“ hned na počátku textu exponovaná, bývá většinou cudně zamlčována. Že jsme (v adaptující se korelaci vůči měnícím se časoprostorovým, ale i subjektivním podmínkám) zdědili E/M normy díky tomu, že žijeme „v naší tlupě“ ([28]), si valně nepřipouštíme... Uvažme příkladně pro americkou antropologii „klasická“ paradigmata, jak je uvedla Ruth Benedict(ová) v [3] pro kulturu Zuňiů (z Nového Mexika), Dobiů (z Nové Guineje), Kwakiutlů (z ostrova Vancouver). První byli popsáni jako střídmi, pracovití a neokázalí lidé, mající v ošklivosti opilost nebo sebevraždu. Druzí byli původně kanibaly, mezi nimiž zůstala vzájemná nedůvěra, podezření z magických čarů a hrozeb i od nejbližších. Život na pomezí chudoby pro ně představoval hru na maximální zisk nebo maximální ztrátu, a nic mezi tím. Bez skrupulí byli ochotni zavraždit přátele nebo děti. Ti třetí byli poměrně bohatí, ale z pýchy dokázali se zruinovat vzácnými dary natolik, že kvůli tomu zvažovali sebevraždu. Byly pro ně typické okázalé ceremonie. Porovnání jen těchto tří pospolitostí ukazuje přinejmenším, že a) postoje a chování lidí v rámci jednotlivých kultur nelze převádět vzájemně na nějaké „společné jmenovatele“ (na nějaké „unifikované“ E/M modely), b) právě tak je prakticky vyloučeno pokoušet se vyložit fakta kulturní integrace nějakého společenství na základě nějakých „prvků“, které by skýtaly předpoklady k vyvození obecných zvyklostí přímo z dané životní — psychologicky reflektované — specifiky jedinců, kteří společenství tvoří. Na globální úrovni upřednostňování tzv. „západní kultury“ lze

právě tak stěží považovat za teoreticky nesporné. Rovněž nepřehlédněme, že celkově prostší život (a jeho organizace) nesou s sebou méně norem (úprav, regulí, možných střetů s jinými členy pospolitosti).

Nejednou bývá konstatováno, že člověk, se svými náklonnostmi, city, vášněmi a ideály je víceméně stále týž, alespoň v historické době. (Takto vnímal Eskymáky před víc než sto lety zakladatel antropologie v USA, Franz Boas, jak to cituje M. J. Herskovits. Zde podle [20], str. 145.) Přitom ale — se stejnou vehemencí — mnozí z nás velebí jako osvobodivý myšlenkový proud „postmodernismus“, především pro jím deklarovanou vzpouru vůči unifikaci (vůči jediné pravdě, vědě, kultuře). Současně nás již svrbí 21. století, stále hlasitěji se hovoří o příští „informační společnosti“ (za mnohé aspoň [30]), přihlásili se též hlasatelé politiky tzv. „třetí vlny“ ([24], 2. kap. píše o „Střetu civilizací“, 9. kap. proklamuje „Demokracii 21. století“).

V teoretických analýzách stále kupodivu převládá atomizování společnosti, tak, že celek je jen sumou jedinců, není-li pouhým makromodelem člověka-jedince. Do této polohy se dostávají také ty teorie, které sice díky vypadají, jako kdyby zohledňovaly specifikum sociálního rozměru vůči individu, jež však fakticky z individuálního vědomí činí pouhou komponentu sociální konfigurace (sociobiologie, viz [27]). Naopak nelze přehlédnout důraz, který přitom mnozí vědci připisují biologicky (nebo „přírodou“) podmíněným danostem, jimž je pak v lidském chování přisouzena prioritní úloha (jak to formuloval nejen zde právě citovaný E. O. Wilson, ale možná ještě dramatičtěji R. Dawkins, [10] a nejnověji v [11]). Pokud teď řekneme, že našim úvahám v tomto právě uvedeném balení „hrozí“ redukcionismus, pak se tím okamžitě prozradí směr a kotvení našeho zaujetí člověkem, jeho kulturou a potenciálním založením morálky (a etiky?). Neboť volání po něčem specificky lidském (tj. nepřírodním) a v těch lidských rozměrech po nadindividuálních kritériích (tj. jak z hlediska biologie, tak i psychologie) automaticky vede k — ať už zamlčenému nebo výslovně formulovanému — předpokladu „občanství“ (a „sociální pospolitosti“, viz [19], kap. IX, §79). Pak v tom případném zápasu o morální (a mravní) „duši“ jedince mohou být E/M fenomény naopak vyčleňovány do takových souvislostí, kde se vnímavý člověk může propadnout do nejistot o svém osobním životním poslání. Ti „nevnímaví“ (co se nestarají o E/M nosnost svého lidství) možná pak tím dramatičtěji — svou životní praxí — upozorňují na ošidnost (nebo rizika?) (či dokonce bezperspektivnost?) redukce života na živočišnost.

Pokud bychom přihlédlí k tomu, že „Homo sapiens sapiens“ na této Zemi žije jen zhruba 50 tisíc let a pokud respektujeme jako fakt, že my lidé jsme produktem vývoje života v souladu s evoluční teorií (např. berouce v úvahu i to, že první savci se na této Zemi objevili zhruba před 200 miliony lety, primáti před 60 a prvé opice před 25 miliony lety), pak na konci 20. století musíme rovněž připustit, že zřejmě tento náš námi reflektovaný Vesmír nezačal existovat (ani nebyl stvořen) pro saturování naší lidské samolibosti. Pokud bychom chtěli přece jen člověka postavit nejen — s pochopitelnou důvěřivostí — „antropicky“,

ale především „onticky“ a „axiologicky“ na izolovaný vrchol vesmírného dění, pak už rozmanité strukturální podobnosti („homologie“) lidské anatomie se zviřecí (především u obratlovců) nabádají pravděpodobně ke skromnosti. (Viz mj. [29], 18, paradoxně též [14], 17, a encyklopedicky [7] a [4].)

Ještě dramatičtější evidenci společného východiska všech životem obdařených organismů — od bakterií až po lidi — jsou nedávné výsledky výzkumů molekulární biologie. ([12], [4], [7].) Plné rozluštění genetického kódu se datuje k červnu 1966 ([25], 58). Gen průměrné velikosti obsahuje nejméně 1200 párů bází, přičemž každé tři páry nukleotidů („kodon“) tvoří zcela spolehlivý kód pro všech výchozích 20 různých aminokyselin, na něž se pak vážou další struktury. Z kombinačních možností, jež tato struktura skýtá, by nás lidi měla jímat závrať. (Jak blízko jsme v tomto ohledu vůči šimpanzům, bychom neměli zapomínat! — [29], 22, [4] — první dvě kap. a [28].)

Samozřejmě že to neznamená redukci lidského života na biochemii. Píše-li Dawkins, že „DNA prostě existuje. A my tancujeme podle její muziky“ ([11], 128), pak přinejmenším dramaticky upozorňuje na závažná podmínění našeho lidského života. Sám Dawkins sice proslul už svou předchozí proklamací „sobeckého genu“ ([10]) jako „redukcionista“, ale rozhodně by nemohl nadepsat jednu z kapitol své nejnovější knihy „Konej dobro nepozorovaně“ ([11], 65), kdyby nepočítal s jistou specifičností potenciálního adresáta své informace — neboť v mezích přírody nenajdeme kategorii „dobra“. Příroda a její „mechanismy“ jsou přece morálně neutrální!

Na protipólu obdivuhodné složitosti (a „rafinovanosti“) mikrosvěta s jeho „nanotechnologií“ ([13]) máme pak neméně složitý (a fantazii dráždící) makrosvět, se stěží představitelnými a synchronně vnímanými průměty asynchronních dějů přibližujících nám časoprostor z dob předcházejících vzniku naší Země víc než dvojnásobně. Otázka je tu nasnadě. Svou odpověď nachází v některých fázích našich dějin bez ptaní: Nejdřív samotná, jakoby „přirozená“, země středná koncepce činila z člověka této Země monopolního aktéra a diváka tohoto našeho Vesmíru. Až představa o možných kanálech na Marsu vedla k neodbytné (a vzrušující, a nikoli jen o fantazii opřené) představě o možných našich souputnících „odjinud“. Během několika posledních desetiletí vědci prošli cestou od předpokládaných „milionů“ civilizací ve Vesmíru k mnohem opatrnější představě, že by podmínek pro vznik života nemuselo být příliš mnoho. Přesto fantazie nelení a jevy zvané „UFO“ mnohé snílky mezi námi ochotují k představě „mimozemšťanů“, kteří již konkrétně usilují o seznámení s námi. Existuje také ambiciózní program usilující o kontakt s mezihvězdnými civilizacemi pomocí rádioteleskopů a vysílané objekty do mezihvězdného prostoru bývají vybaveny poselstvími, jež by měla neznámým inteligentním bytostem „kdesi“ (kdoví, jak daleko od nás) dát povědomí o tom, že „také zde a teď“ žijí racionální bytosti. Ta otázka, zda „jsme sami“ [9], má samozřejmě své konotace technické, přírodovědecké, náboženské, ale také přímo etické. Už jenom to, že vnímáme „náš“ Vesmír v jeho vývoji jako dynamickou soustavu, v níž rovněž člověk (a lidstvo) zapadají do jejího rytmu, zbavuje etiku (a morálku) zaštitěnými nějakými „konečnými pravdami“, k nimž bychom měli směřovat. Koneckonců

také naše kultura je pouze subsystémem přírody ([23]), čímž navíc naznačuje zas z poněkud odlišného úhlu odvozenost našich lidských hodnot a jejich relativnost.

Člověk aby zřejmě záviděl fyzice její programové bažení po „teorii všeho“ ([2], [26]), po souladném všeobsáhlém systému, jehož nespornost by nepřipouštěla pochybností. Je-li deskriptivní etika (jako empirická disciplína) spíše součástí sociologie (nebo antropologie, ale i kulturologie) než autenticky samostatnou oblastí zkoumání, a lze-li pojímat preskriptivní vzájemně se lišící etiky za jistou variantu filosofování (že by v rámci axiologie nebo „valeologie“?), chybí nám dostatečně kompaktní základy pro E/M zkoumání. Už otázky, jež se v E/M sféře kladou, nebývají vždy jasně formulovány nebo nebývají vnímány v žádoucím historickém a lokálním kontextu ([16], 249). Nebo se kladou otázky „na ostří nože“, jež svou „artificialitou“ jenom matou a vedou k neplodným debatám, jež místo poučení o problémech etiky vystavují diskreditující vysvědčení o jejím školometském pěstování. Klasickým má být (podle [15], 15) příklad, diskutovaný v anglosaských všeobecně vzdělávacích školách: Můžete-li z hořícího domu zachránit buďto kočku, anebo Rembrandtův obraz (nikoli obojí!), jaká bude Vaše volba? (Jde tu sice o rozhodovací proces s hodnotovými konotacemi, ale kdopak z nás vlastní obrazy nepředstavitelné ceny, nehledě již na to, že kočky zřejmě nepatří mezi domácí mazlíčky, odkázané při svých potulkách na lidské přispění, zvláště za požáru.)

Možná že se snažíme být „logickými“ realizátory rozhodovacích procesů v otázkách, jež jsou nejednou neživotné. Přitom ani v etice nemusí nutně jít o to, abychom kladli tzv. „správné“ otázky. Vždyť i tytéž otázky připouštějí v konkrétní praxi zcela odlišné přístupy. V E/M kontextech nemáme nikdy možnost odvolat se na nějaké „algoritmy“ (a nemáme možnost jejich efektivní „stlačitelnosti“, abychom drželi v hrsti rudimentární a bázové „pravdy etiky“).

(V této stati necháme stranou závažný vztah E/M problematiky k tomu, jak je reflektována v jazyce nebo jaký má význam pro konstituci lidské psychiky. O politických, právních a sociálních aspektech ani nemluvě.)

Pokud nechceme redukovat život na chemické reakce buněk a inteligenci na pouhou kombinaci zpracovávaných signálů (čili pokud nechceme z člověka vytvářet v představě jen biologicky organizovaného robota), musíme přesto — a právě proto — utlumit přehnané názory o absolutní výjimečnosti člověka jako „živočišného druhu“. Čím více směřuje věda do nitra atomů (charakteristikou kvarkové struktury a sil, jež ji vytvářejí) a do vesmírných dálav (přibližujících paradoxně naší současnosti tušenou prótohistorii našeho Vesmíru), tím bychom měli zřejmě být skromnější, pokud jde o naše ambice v tomto „našem světě“. Týká se to též dalekosáhlých a ambiciózních projekcí E/M, jež vždy znovu oživuje tradice. Možná že bychom je rádi opřeli o transcendentní majestát „Spirituality“. Neboť stále dramatičtěji zjišťujeme, že ve světě naší imanence na vždy znovu kladenou naléhavou otázku, co je dobré a co zlé, příroda odpověď nedává. A Bůh (Absolutno, Praprincip Všeho) — pokud se mu dostává slu-

chu — už tím, jak bývá často pojímán ve své nedosažitelné odtažitosti, se pak skrývá až za oním imanentně dostupným (a jak dnes závratným!) rozhraním, „kdesi“ v transcendentnu, nenáležitě vyzdoraném pro kooptaci do imanence a jí navzdory ([26], XI. kap., v [2] jen okrajově). Naše toporně, ostýchavě a mlhavě naznačované „jistoty“ si pak nejednou neodbytně nacházejí mezi námi cestu k oživení Dostojevského myšlenky o tom, že bez Boha je dovoleno cokoli...

Zřejmě má pravdu i u nás populární vědec L. Thomas se svým tvrzením, že „právě v našem kolektivním chování jsme nejtajemnější“ (přel. M. D., zde podle [20], 145). Chtěl jsem upozornit v tomto ohledu (a na závěr) na nedávno u nás vyšlou knihu o „občanských ctnostech“ ([1]). Apeluje se v ní na tzv. „občanský étos“. Tuto úvahu však skončím odvolávkou na jednu starší práci, jež svým E/M apelem zatím neměla čas zastarat a jež právě proto, že citlivě vnímá život přírody, nachází neokázale cestu k altruismu „planetárně rozvinutého soudružství a dobré vůle“ (přel. M. D., [21]). Tato zodpovědnost člověka — vůči kultuře i přírodě, i vůči sobě samému — je nezczizitelná. Je sebezáchovná, přirozená, schopná ale přitom i oběti života z lásky k životu. Je tudíž zároveň v přesahu nejen vůči jedinci nebo rodině, ale dokonce i vůči biologickému druhu „Homo sapiens“. Copak racionální bytost neroste s náročností úkolů, jež si klade? A není už v tom dostatečný smysl jak našeho života, tak útěšné etiky, jakož i trpělivě — vlastním příkladem — vštěpované morálky? (A to bez ohledu na to, kolik toho máme společného se šimpanzy nebo nakolik je oprávněná skepse nad kýženými transcendentními zárukami „věčné spravedlnosti“?)

TO LIVE AND NOT TO KNOW WHAT FOR? (Or: *Laterna obscura* of Ethics)

The Czech poet O. Březina, more than half a century ago, wrote about the “thirst of the soul after justice”. J.W. Cotchett finds ethics “eroded” in our contemporary activities. Moral “scruples” might seem to be of some use only for born losers. — The status of ethical/moral values cannot be universalized. Morality has always been bound with politics. Anthropology gives us a lesson of relativism, too. — Man has often been supposed to have always been the “same”. The supposition that mankind on this planet is unique brought about the idea of exclusiveness in evaluating human fate. Now, from nanotechnology to the boundaries of our Cosmos, new territories of knowledge show us the limits of human privileges, to say nothing of recent aims at reducing man to a biological computer. — Some of our moral questions have not been adequately formulated. If we do not want to reduce human life to information processing, then modesty and altruism, “knitting social ties of planet-wide comradeship and good will” (Sherrington), together with the feeling of self-addressed responsibility, are to find root as an inalienable task of all perceptive and sensitive people in the whole world. The meaning of our life has not been lost yet, notwithstanding our relationship to the chimpanzees or the sometimes questioned “eternal justice” of God.

LITERATURA

- [1] Banfield, Edward C. (ed.), *Občanské ctnosti*. Praha, Victoria Publishing, 1995.
- [2] Barrow, John D., *Teorie všeho*. Praha, Mladá fronta, 1996.
- [3] Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*. Boston, H. Mifflin, 1989 (orig. 1934).
- [4] Beneš, Jan, *Člověk*. Praha, Mladá fronta, 1994.

- [5] Bičák J., Doslov k [26].
- [6] Bláha, Inocenc A., Ethika jako věda — Úvod do dějin a theorie mravnosti. Brno, Atlantis, 1991.
- [7] Buchar, Jan, et al. (celkem 7 autorů), Život. Praha, Mladá fronta, 1987.
- [8] Cotchett, Joseph W. (a Pizzo, S. P.), The Ethics Gap — Greed and the Casino Society — The Erosion of Ethics in Our Professions, Business and Government. Carlsbad, Ca., Parker and Son, 1991.
- [9] Davies, Paul, Jsme sami? — O důsledcích případného objevu mimozemského života. Bratislava, Archa, 1996.
- [10] Dawkins, Richard. The Selfish Gene. N. York, Oxford UP, 1976 (nové vyd. 1989).
- [11] Dawkins, Richard, Řeka z ráje. Bratislava, Archa, 1996 (orig. z 1995).
- [12] Dobzhansky, T. — Ayala, F. J. — Stebbins, G. L. — Valentine, J. W., Evolution. San Francisco, W. H. Freeman, 1977.
- [13] Drexler, K. Eric, Engines of Creation — The Coming Era of Nanotechnology. London, Fourth Estate, 1996 (l. vyd. 1990).
- [14] Gould, Stephen J., Pandin palec. Praha, Mladá fronta, 1988.
- [15] Langford, Duncan, Practical Computer Ethics. Maidenhead, Berkshire, McGraw—Hill, 1995.
- [16] MacIntyre, Alasdair, A Short History of Ethics — A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century. London, Routledge, 1993 (pův. 1967, s řadou reprintů).
- [17] Moore, G. E., Ethics. London, Oxford UP, přetisk z 1966.
- [18] Nozick, R., Philosophical Explanation. Cambridge, Mass., Harvard UP, 1981.
- [19] Rawls, John, Teorie spravedlnosti. Praha, Victoria Publishing, 1995.
- [20] Scott, Alwyn, Stairway to the Mind — The Controversial New Science of Consciousness. N. York, Springer (Copernicus), 1995.
- [21] Sherrington, Charles S., Man on His Nature. Cambridge, Cambridge UP, 1951².
- [22] Soros, G., rozhlas R6, 17. 1. 1997 (dle „Atlantic Monthly“).
- [23] Šmajš, Josef, K problému hodnot v nynější ekologické krizi. SPFFBU, B 43, 1996, str. 15–24.
- [24] Toffler, A. a H., Creating a New Civilization. Atlanta, Turner, 1995 (pův. vyd. 1994).
- [25] Watson, James D. — Tooze, John — Kurtz, David T., Rekombinantní DNA. Praha, Academia, 1988.
- [26] Weinberg, Steven, Snění o finální teorii. Praha, Hynek, 1996.
- [27] Wilson, Edward O., O lidské přirozenosti — Máme svobodnou vůli, nebo je naše chování řízeno genetickým kódem? Praha, Nakl. Lid. noviny, 1993.
- [28] Wolpoff, Milford H., Naše tlupa. In: Brockmann, J., a Matsonová, K. (edit.), Jak se věci mají. Bratislava, Archa, 1996, str. 80–89.
- [29] National Academy of Sciences (vyd.), Science and Creationism. Washington, D.C., Nat. Academy Press, 1984.
- [30] NRENAISSANCE Committee (vyd.), Realizing the Information Future — The Internet and Beyond. Washington, D.C., Nat. Academy Press, 1994.
- [31] The Independent, 3. 12. 1996, příloha „Women Work“, str. i – xvi.